

УДК 347.9
DOI 10.32782/2663-5666.2023.3.4

СТАН ТЕОРЕТИЧНОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Вступ. Реформи у сфері судової влади та судочинства, які пройшли за останні роки в Україні, торкнулися багатьох питань, починаючи від підготовки нової редакції ЦПК України та зміни порядку формування суддівського корпусу до створення новітньої судової практики. Можна припустити, що всі заявлені перетворення мають на меті підвищення ефективності правосуддя у цивільних справах, рівня правової культури та свідомості громадян, повернення довіри до суду, затвердження у суспільстві сильної та незалежної судової влади.

Очевидно, що вирішення цих завдань неможливе без продовження наукових розробок основних процесуальних категорій, норм та інститутів цивільного процесуального права. До таких категорій варто віднести цивільну процесуальну відповідальність. Незважаючи на, здавалося б, безперервну значимість цієї проблематики, її осмислення вітчизняними вченими-процесуалістами досі не призвело до появи концептуально завершеної моделі правового регулювання заходів відповідальності у цивільному судочинстві.

Мета та завдання дослідження. Метою цього дослідження є аналіз доктринальних досліджень цивільної процесуальної з огляду на зростання можливості вчинення процесуальних порушень, появу такого явища як зловживання процесуальними правами, здійснення інших дій, спрямованих на перешкоджання досягненню цілей цивільного судочинства. Важливо сформулювати цілісну концепцію відповідальності у цивільному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи етапи становлення цивільної процесуальної доктрини, привертають увагу предмети теоретичних досліджень, які формувалися у ті чи інші періоди такого розвитку.

Час появи перших вітчизняних систематизованих наукових знань про цивільне судочинство, як відомо, збігся з проведенням судової

реформи середини позаминулого сторіччя. Розуміючи важливість створення міцного наукового фундаменту діяльності судової влади, і в тім числі, відгукуючись на проблеми новітнього правозастосування, вчені-процесуалісти розпочали дослідження основних теоретичних проблем правосуддя у цивільних справах: сутності цивільного процесу, принципів цивільного судочинства, позову та його видів, доказів та доказування, способів усунення судових помилок та низку інших. Автори того періоду засновували свої дослідження на широкому аналізі національного та зарубіжного процесуального законодавства та правової думки. Крім вищезазначених, дослідники торкалися й інших проблемних аспектів здійснення цивільної процесуальної діяльності. Наприклад, певну теоретичну розробку набула проблема недобросовісної поведінки сторін [1, с. 35–36]. Крізь призму аналізу зловживань сторін починає формуватися проблематика цивільної процесуальної відповідальності. Такий стан речей був викликаний напевно недостатнім законодавчим регулюванням питань, що розглядаються.

Не буде перебільшенням вважати, що наукові праці українських вчених започаткували плідну дискусію в юридичній літературі щодо сутності цивільної процесуальної відповідальності та суміжних правових категоріях. До актуальних питань цивільної процесуальної відповідальності звернувся М. Й. Штефан, який сформулював її поняття, обґрунтував її види та функції. Автор також аналізував проблему цивільних процесуальних штрафів та відшкодування майнової шкоди.

Вихідною основою розробки проблеми цивільної процесуальної відповідальності є саме поняття, яке можна визначити, аналізуючи норми цивільного процесуального права, що встановлюють відповідальність за певні склади цивільних процесуальних правопорушень. У них відсутнє саме поняття відповідальності, але

визначено заходи відповідальності та підстави їх застосування за конкретні правопорушення. Під цивільною процесуальною відповідальністю М. Й. Штефан розумів встановлені нормами цивільного процесуального права та заходи, що забезпечуються державним примусом, які покладаються на учасників процесу у вигляді додаткового обов'язку або позбавлення права за протиправні цивільні процесуальні дії або бездіяльності [2, с. 251].

Заслуговує на увагу запропонована вченими постановка проблеми цивільної процесуальної відповідальності та результати проведених досліджень, спрямованих на обґрунтування її самостійності та характерних ознак. Для нашого дослідження мають значення висновки про поняття та підстави застосування цивільної процесуальної відповідальності, заходи можливого державного примусу.

Сучасна цивілістична процесуальна наука продовжила, часто крізь призму законодавчих змін, вивчення сутності цивільної процесуальної відповідальності.

І. М. Лукіна проблемам цивільної процесуальної відповідальності присвятила своє дисертаційне дослідження. Вчена зазначає, що спостерігаючи за розвитком теоретичних доктрин цивільного процесуального права, можна побачити, що концепції розвитку теорії цивільної процесуальної відповідальності не мають чітких фундаментальних підвалин. Історичний розвиток змінив сформовані суспільні відносини, це відбилося на законодавстві та в доктрині в галузі цивільного процесуального права. Незважаючи на це, цивільне процесуальне законодавство продовжує активно розвиватися, а разом із ним активізуються наукові пошуки щодо вчення про цивільну процесуальну відповідальність як окремого виду юридичної відповідальності, яка настає за порушення вимог цивільних процесуальних норм і може полягати, зокрема, у застосуванні більш суворих заходів процесуального примусу.

На думку автора, для визначення поняття цивільної процесуальної відповідальності необхідно враховувати такі її основні ознаки, а саме: умовою притягнення особи до цивільної процесуальної відповідальності є наявність у цивільній процесуальній нормі відповідної санкції; визначений в законі процесуальний порядок притягнення до цивільної процесуальної відповідальності; притягнення до цивільної процесуальної відповідальності здійснює лише суд; суб'єкти цивільної процесуальної відповідальності є особи, які беруть участь у справі, а та-

кож особи, які не відносяться до безпосередніх учасників процесу (свідки, експерти, спеціалісти, перекладачі та ін.); підставою притягнення до цивільної процесуальної відповідальності є факт скоєння особою процесуального правопорушення; специфіка заходів процесуального примусу, знаходить свій прояв у тому, що вони пов'язані з позбавленням правопорушника суб'єктивного цивільного процесуального права чи покладанням на нього нового або додаткового обов'язків.

Таким чином, робить висновок І. М. Лукіна, цивільна процесуальна відповідальність – це встановлені нормами цивільного процесуального права заходи процесуального примусу, що застосовуються судом у встановленому законом порядку до учасників цивільного процесу (осіб, які беруть участь у справі та інших учасників процесу) за скоєння цивільного процесуального правопорушення у вигляді позбавлення порушника суб'єктивного цивільного процесуального права чи покладання на нього нових або додаткових обов'язків [3, с. 9–12].

В. В. Буга досліджує поняття цивільної процесуальної відповідальності за порушення процесуальних строків. Дослідник відмічає, що цивільна процесуальна відповідальність відображена в заходах державного примусу, несприятливих наслідках, які полягають у позбавленнях особистого, майнового чи організаційного характеру, та передбачена санкціями цивільних процесуальних норм. Найбільш обґрунтованим є її визначення як реалізації покарання за невиконання цивільних процесуальних обов'язків чи зловживання суб'єктивним процесуальним правом.

Юридичній природі правосуддя в цивільних справах відповідають заходи компенсаторного характеру – відшкодування шкоди і збитків. Компенсація понесених витрат має на меті відшкодування збитків, завданих стороні при провадженні у цивільній справі. Особливістю цивільної процесуальної відповідальності, за національним законодавством, є те, що такі заходи в цивільному судочинстві являють собою заходи державного примусу, не пов'язані з покладанням додаткового обов'язку, та застосовуються, як правило, судом до учасника процесу, який не дотримався порядку реалізації свого процесуального права або безвинно порушив процесуальний обов'язок. Заходи цивільної процесуальної відповідальності виявляються через позбавлення права, так звані «санкції нікчемності», або спонукання до виконання певних процесуальних дій [4, с. 70–74].

О. Г. Бортнік аналізує примусові заходи у цивільному судочинстві та їх співвідношення з юридичною відповідальністю. Вчена аргументує, що у цивільному процесуальному законодавстві передбачено забезпечувальні заходи, заходи процесуального примусу та інші примусові заходи, які мають мету запобігання створенню перешкод у здійсненні судочинства, припинення протиправної поведінки або накладення за протиправну поведінку на відповідних осіб додаткових обтяжень різного характеру. Утім правова регламентація деяких концептуальних питань залишилась нечіткою, зокрема: сутність примусових заходів, які не регламентовані ст. 144 ЦПК України, заходів, які мають припиняючий характер, допустимість застосування декількох заходів примусу одночасно або критерії їх вибору судом.

Виходячи із викладеного, при подальшому реформуванні цивільного процесуального законодавства необхідно визначитись чи слідувати концептам загальної теорії права та субсидіарно тлумачити міжнародні стандарти щодо можливості одночасного застосування заходів відповідальності та інших видів примусу, чи передбачити виключно альтернативне застосування примусу [5, с. 62–64].

Ю. Ю. Рябченко, досліджуючи співвідношення процесуального статусу та юридичної відповідальності, категорію «процесуальна відповідальність» розуміє як обов'язок осіб належно здійснювати процесуальні права та виконувати процесуальні обов'язки. Стосовно процесуального статусу процесуальну відповідальність варто розглядати не як його елемент, а як гарантію належної його реалізації.

Дослідник вважає, що подальших досліджень потребують питання теоретичних основ негативної процесуальної відповідальності; співвідношення категорій «юридична відповідальність» і «процесуальний статус» щодо таких особливих учасників процесу як суд, секретар судового засідання, судовий розпорядник, представник, а також особи, визначені в ст. 45 ЦПК України [6, с. 74–77].

Г. П. Тимченко, окреслюючи проблемні аспекти підготовки цивільних справ до судового розгляду, писав, що питання цивільної процесуальної відповідальності – вразливе місце сучасного цивільного процесуального кодексу, в цьому плані він недостатньо розроблений законодавцем, навіть враховуючи наявність окремої глави про заходи процесуального примусу. Можна припустити, що одною з причин

такого положення є недостатня розробленість цього інституту в самій цивілістичній процесуальній науці. Як результат – ЦПК України, хоча і є достатньо новим процесуальним кодексом, проте відчуває недостачу санкцій. Для цивільного судочинства – це найактуальніша проблема.

З точки зору цього дослідника, особливо значення глава ЦПК України про заходи цивільного процесуального примусу (відповідальності) не має. Багато які відомі заходи процесуальної відповідальності залишилися поза цією главою Кодексу. В разі підготовки нової редакції в такій главі мають фігурувати санкції за невиконання будь-яких цивільних процесуальних обов'язків. В узагальненому вигляді такою санкцією може бути відмова у виконанні процесуальної дії або неможливість реалізації особою свого цивільного процесуального права [7, с. 212].

С. В. Васильєв, аналізуючи деякі проблеми цивільної процесуальної відповідальності, відмічав, що цивільна процесуальна відповідальність – це застосування судом заходів процесуального примусу та інших санкцій до учасників цивільного процесу й осіб, присутніх у судовому засіданні, на умовах і в порядку, передбаченому Цивільним процесуальним кодексом України. Призначення цивільної процесуальної відповідальності виявляється в припиненні неправомірної поведінки того або іншого учасника судочинства, а в деяких випадках – покладання на нього додаткових обов'язків; відновленні порушеного правопорядку в цивільному процесі, компенсація витрат конкретної особи; попереджувально-виховній дії як на правопорушника, так і на інших суб'єктів, у тому числі на громадян, присутніх у судовому засіданні [8, с. 172–175].

О. В. Рожнов провів дослідження правової природи та ефективності заходів процесуального примусу за новим ЦПК України. Усю сферу примусу в цивільному судочинстві автор пропонує поділяти на заходи юридичної відповідальності; заходи захисту (відновлення) правопорядку; превентивні заходи; процесуальні тяжкості. При цьому, підстави для застосування юридичної відповідальності виникають у рамках цивільного процесу, але його реалізація потребує нового провадження з усіма його стадіями.

Цивільний процесуальний примус – це сукупність передбачених ЦПК заходів примусового впливу, які покликані забезпечити виконання обов'язків учасниками процесу та належне виконання завдань цивільного судочинства.

Превентивні заходи варто розглядати як заходи процесуального примусу, які застосовуються для припинення протиправних дій або для запобігання їх негативних наслідків. Вони не переслідують цілі покарання правопорушника, хоча й застосовуються у зв'язку з правопорушенням [9, с. 84–90].

В. І. Бобрик здійснив порівняльно-правовий аналіз заходів процесуального примусу у різних видах цивілістичного судочинства та з'ясував спільні та відмінні ознаки норм цивільного, господарського й адміністративного процесуального права, які мають забезпечувальний характер і встановлюють негативні наслідки за недотримання встановлених ними правил.

Процесуальним примусом є фізичний або моральний (психологічний) вплив держави в особі суду на суб'єктів судового процесу (учасників процесу й інших осіб, присутніх у залі судового засідання) з метою забезпечення їх належної поведінки під час розгляду справи, який у вигляді встановлених законом правообмежень здійснюється безпосередньо судом або за його дорученням іншими уповноваженими органами державної влади під час розгляду цивільної справи у випадках, коли авторитету закону та суду, а також переконання в необхідності виконання нормативних приписів недостатньо [10, с. 16–21].

К. В. Куцик своє дисертаційне дослідження присвятила проблемам заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві. Визначаючи теоретико-правові та методологічні засади дослідження інституту заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві, автор пропонує виокремлює етапи еволюції його правового регулювання.

Автор вважає необґрунтованим отождення поняття «цивільний процесуальний примус» та «цивільна процесуальна відповідальність», оскільки застосування процесуального примусу у цивільному процесі має допоміжне значення та не покладає на особу порушника додаткових обов'язків. Отже, для акцентування на сутності заходів впливу, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства, необхідно оперувати саме поняттям процесуального примусу, а не відповідальності, оскільки саме воно найбільш точно і правильно відбиває метод правового регулювання, який застосовується законодавцем для регламентації відповідного процесуального інституту.

Заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві дослідниця визначає як встановлені законом процесуальні дії, що застосовуються судом до осіб, які порушують встановлені в суді правила або протиправно перешкоджають здійсненню цивільного судочинства, що не тягнуть для них негативних наслідків майнового характеру.

К. В. Куцик проводить класифікацію заходів процесуального примусу за такими критеріями:

1) формою протиправної поведінки порушника на: а) заходи, що застосовуються за протиправні дії особи (попередження і видалення з залу судового засідання); б) заходи, що застосовуються за протиправну бездіяльність (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід);

2) процесуальною спрямованістю на: а) заходи процесуального примусу, що застосовуються до порушників порядку в залі судового засідання (попередження і видалення з залу судового засідання); б) заходи процесуального примусу, що забезпечують процес доказування (тимчасове вилучення доказів для дослідження судом і привід);

3) місцем вчинення правопорушення на: а) заходи реагування на порушення, вчинені у залі суду (попередження, видалення із зали судового засідання); б) заходи реагування на порушення, вчинені поза судовим засіданням (привід, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом).

Автор також аналізує правові підстави застосування заходів процесуального примусу в цивільному судочинстві та окремі їх види [11, с. 8–11].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Як бачимо, навіть проведений нами короткий огляд стану наукової розробленості проблеми цивільної процесуальної відповідальності свідчить про актуалізацію досліджень цієї сфери, особливо в умовах законодавчого підходу, що не визнає її самостійного характеру та закріплює лише заходи процесуального примусу. Питання цивільної процесуальної відповідальності є важливим з огляду на широку свободу сторін в розпорядженні належними їм процесуальними правами, необхідність виконання цивільних процесуальних обов'язків, дотримання в цілому цивільної процесуальної форми розгляду та вирішення цивільних справ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кузьменко К. О. Принцип неприпустимості зловживання процесуальними правами в цивільному судочинстві : дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Суми, 2023. 211 с.
2. Штефан М. Й. Цивільний процес. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре» 1997. 694 с.
3. Лукіна І. М. Цивільна процесуальна відповідальність : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2011. 20 с.
4. Буга В. В. Цивільна процесуальна відповідальність за порушення процесуальних строків. Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності № 1 (52). 2015. С. 69–75.
5. Бортнік О. Г. Примусові заходи у цивільному судочинстві та їх співвідношення з юридичною відповідальністю. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994–2019 рр.)*. Харків, 2019. С. 62–64.
6. Рябченко Ю. Ю. Юридична відповідальність та процесуальний статус особи: окремі проблеми співвідношення. *Право і суспільство*. № 6. 2017. С. 74–78.
7. Тимченко Г. П. До питання про цивільну процесуальну відповідальність. *Правова держава*. Вип. 28. 2017. С. 206–212.
8. Васильєв С. В. Деякі проблеми цивільної процесуальної відповідальності. *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального Кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України : Тези доповідей та наукових повідомлень учасників міжнародної науково-практичної конференції (25–26 січня 2007 р.) / за заг. ред. проф. В.В. Комарова*. Харків : Національна юридична академія України, 2007. 300 с.
9. Рожнов О. В. Заходи процесуального примусу за новим ЦПК України: правова природа та ефективність. *Актуальні проблеми застосування Цивільного процесуального Кодексу та Кодексу адміністративного судочинства України: Тези доповідей та наукових повідомлень учасників міжнародної науково-практичної конференції (25–26 січня 2007 р.) / за заг. ред. проф. В.В. Комарова*. Харків : Національна юридична академія України, 2007. С. 175–179. 300 с.
10. Бобрик В. І. Заходи процесуального примусу: порівняльно-правовий аналіз у різних видах цивільного судочинства. *Підприємництво, господарство і право*. № 10 (226). 2014. С. 16–21.
11. Куцук К. В. Заходи процесуального примусу в цивільному судочинстві : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2017. 20 с.

Фесик М.О. СТАН ТЕОРЕТИЧНОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті аналізується стан наукової розробленості проблеми цивільної процесуальної відповідальності. Автор досліджує етапи становлення цивільної процесуальної доктрини та звертається до предметів теоретичних досліджень, які формувалися у ті чи інші періоди такого розвитку. Час появи перших вітчизняних систематизованих наукових знань про цивільне судочинство збігся з проведенням судової реформи середини позаминулого сторіччя. Вчені-процесуалісти розпочали дослідження основних теоретичних проблем правосуддя у цивільних справах, у тім числі, певну теоретичну розробку набула проблема недобросовісної поведінки сторін. Крізь призму аналізу зловживань сторін починає формуватися проблематика цивільної процесуальної відповідальності.

Зазначається, що наукові праці українських вчених започаткували плідну дискусію в юридичній літературі радянського періоду щодо сутності цивільної процесуальної відповідальності та суміжних правових категоріях.

Сучасна цивілістична процесуальна наука продовжила, часто крізь призму законодавчих змін, вивчення сутності цивільної процесуальної відповідальності. Заслуговує на увагу запропонована вченими постановка проблеми цивільної процесуальної відповідальності та результати проведених досліджень, спрямованих на обґрунтування її самостійності та характерних ознак. Питання цивільної процесуальної відповідальності є важливим з огляду на широку свободу сторін в розпорядженні належними їм процесуальними правами, необхідність виконання цивільних процесуальних обов'язків, дотримання в цілому цивільної процесуальної форми розгляду та вирішення цивільних справ.

Ключові слова: цивільна процесуальна відповідальність, заходи процесуального примусу, судові штрафи, цивільні процесуальні норми, цивільні процесуальні правопорушення.

Fesyk M.O. STATE OF THEORETICAL DEVELOPMENT OF PROBLEMS OF CIVIL PROCEDURAL LIABILITY

The article analyzes the state of scientific development of the problem of civil procedural responsibility. In the conditions of the legislative approach, which does not recognize the independent nature of civil procedural liability and establishes only measures of procedural coercion, such a study is relevant.

The author examines the stages of formation of the civil procedural doctrine and turns to the subjects of theoretical studies that were formed in certain periods of such development. The time of the appearance of the first domestic systematized scientific knowledge about civil justice coincided with the implementation of the judicial reform in the middle of the last century. Understanding the importance of creating a solid scientific foundation for the judiciary, including responding to the problems of modern law enforcement, procedural scientists began researching the main theoretical problems of justice in civil cases, including the problem of dishonest behavior of the parties. Through the prism of the analysis of the abuses of the parties, the issue of civil procedural responsibility begins to take shape.

It is noted that the scientific works of Ukrainian scientists initiated a fruitful discussion in the legal literature of the Soviet period regarding the essence of civil procedural responsibility and related legal categories. At that time,

M. Y. Shtefan addressed the topical issues of civil procedural responsibility, who formulated its concept, substantiated its types and functions. The author also analyzed the problem of civil procedural fines and compensation for property damage.

Modern civil procedural science continued, often through the prism of legislative changes, the study of the essence of civil procedural responsibility. The researchers prove that the concepts of development of the theory of civil procedural responsibility do not have clear fundamental foundations. Historical development has changed the formed social relations, this was reflected in the legislation and in the doctrine in the field of civil procedural law. The legal nature of justice in civil cases corresponds to measures of a compensatory nature – compensation for damage and losses. Scientists justify the need for further research into the theoretical foundations of negative procedural liability, the new edition of the head of the Central Committee of Ukraine on measures of civil procedural coercion.

The formulation of the problem of civil procedural responsibility proposed by scientists and the results of research aimed at substantiating its independence and characteristic features deserve attention. Conclusions about the concepts and grounds for the application of civil procedural liability, measures of possible state coercion have theoretical and practical significance.

The issue of civil procedural liability is important in view of the broad freedom of the parties in disposing of their procedural rights, the need to fulfill civil procedural obligations, and generally observe the civil procedural form of consideration and resolution of civil cases.

Key words: civil procedural responsibility, measures of procedural coercion, court fines, civil procedural norms, civil procedural offenses.